

Б.М. Искаков*¹, Г. Кайнарбаева¹

«Тұран-Астана» университеті,

Астана қ., Қазақстан

*E-mail: iskakov82@mail.ru

КӘСІПОРЫНДАРДАҒЫ ШЫҒЫНДАРДЫ БАСҚАРУ МЕН ТАЛДАУДЫҢ НЕГІЗГІ АСПЕКТИЛЕРІ

Шығындар өндірістегі шаруашылық жүргізуші субъектілер, жеке өндірушілер, кәсіпкерлер, кәсіпорындардың ақшалай нысандағы шығындары болып табылатын экономикалық категория болып табылады. Шет елдік әдебиеттерде шығындар өндіріс пен айналымдардың жиынтығы ретінде қалыптасқан.

«Шығындарды басқару» термині біздің елде жеке түсінік ретінде қалыптаса бастағанына көп бола қойған жоқ. Бұл келесідей түсіндіріледі, экономиканың орталықтандырылған басқаруының жағдайында шаруашылық өмірдің қатаң регламентациясы кезінде және мемлекеттік бағалау кезінде нақты шығындарға деген қызығушылық шартты сипатқа ие болды және мемлекеттік меншік шарттарында бұл ақпараттың өзі нақты бір мәнге ие болған жоқ. Өнімдердің баға белгілеуімен мемлекеттік құрылымдар айналысты, бағалардың өздері өндірістегі және қызмет көрсетудегі шығындардың жиынтығымен бекітілді. Сондықтан да кәсіпорындардың басшыларында шығындарды реттеудің оларды басқаруын төмендету арқылы жүзеге асыруға ниеттері болған жоқ. Өкінішке орай, осы тенденция осы уақытқа дейін жалғасын тауып келе жатыр, яғни кәсіпорындардың табыстылығы өндірістік ресурстардың шығындауын үнемдеу есебінен емес, бағаның жоғары дәрежедегі шығару құнымен қамтамасыз етіледі. Алайда қазіргі уақытта бағаны сұраныс пен ұсыныс заңы қалыптастырады, сол үшін өндіріс пен өнімдерді таратуда шығындардың келесі дәрежесіне жету керек, яғни табыстылықтың қажетті дәрежесін сақтап тұратын нарықтың мүмкін бағасынан төмен дәрежесіне жету мүмкіндігін қалыптастыру керек.

Түйін сөздер: шығындарды басқару, нарықтық баға, шығындардың экономикалық элементі, ұйымдастырушылық-экономикалық механизмдер, экономикалық тиімділік, басқарушылық есеп.

B.M. Iskakov, G. Kainarbaeva

Basic aspects of analysis and management by expenses on enterprises

Expenses as economic category are the charges of enterprises, businessmen, private producers and other managing subjects on a production, appeal and production distribution shown in a money form. In foreign literature of expense more often named the expenses of production and appeal. Term "management by expenses" as an independent concept is used in our country comparatively recently. It is explained by that during hard regulation of economic life in the terms of the centralized guided economy of the expense and state pricing interest in information about actual expenses carried conditional enough character, and information in the conditions of public domain could not have authentic meaningfulness and utility. The problems of pricing of products state structures engaged in, prices were set coming from the combined production inputs and realization of products. Therefore the leaders of enterprises did not have the real stimuli to the decline of expenses through a management by them. Unfortunately, this tendency is saved till today, when profitability of work of enterprise is provided due to high enough vacation prices, but not due to an economy in the expense of productive resources. However in modern terms a price is dictated by the laws of demand and supply, thus there is a necessity of achievement of such level of production inputs and realization of products, that would be below than possible market price, providing the necessary level of profitability.

Key words: management by expenses, market price, economic elements of expenses, organizationally-economic mechanisms, economic efficiency, administrative account.

Б.М. Искаков, Г. Кайнарбаева

Основные аспекты анализа и управления затратами на предприятия

Затраты как экономическая категория представляют собой выраженные в денежной форме расходы предприятий, предпринимателей, частных производителей и других хозяйствующих субъектов на производство, обращение и сбыт продукции. В зарубежной литературе затраты чаще именуются издержками производства и обращения. Термин «управление затратами» как самостоятельное понятие используется в нашей стране сравнительно недавно. Это объясняется тем, что при жесткой регламентации хозяйственной жизни в условиях централизованно управляемой экономики затратного и государственного ценообразования интерес к информации о действительных издержках носил достаточно условный характер, да и сама информация в условиях государственной собственности не могла иметь подлинной значимости и полезности. Проблема ценообразования продукции занимались государственные структуры, сами цены устанавливались исходя из совокупных затрат на производство и реализацию продукции. Поэтому у руководителей предприятий не было реальных стимулов к снижению издержек через управление ими. К сожалению, данная тенденция сохраняется и по сей день, когда рентабельность работы предприятия обеспечивается за счет достаточно высоких отпускных цен, а не за счет экономии в расходовании производственных ресурсов. Однако в современных условиях цену диктуют законы спроса и предложения, таким образом возникает необходимость достижения такого уровня затрат на производство и реализацию продукции, который был бы ниже возможной рыночной цены, обеспечивая необходимый уровень рентабельности.

Ключевые слова: управление затратами, рыночная цена, экономические элементы затрат, организационно-экономические механизмы, экономическая эффективность, управленческий учет.

Кіріспе

Кәсіпорындардағы шығындарды басқару мен талдау жолдары болып олардың бәсекелестік ортада қалыптасуы табылады. Осы жағдайда кәсіпорынның тиімді қалыптасуын қарастыру жағдайында ресурстардың өзара әрекетінің үдерісі анықталады. Кәсіпорын ресурстарын жіктеудің бірнеше әдісі бар. Соның ішінде жалпы екі әдісіне тоқталуға болады.

Біріншіден, заттық және еңбек (жекетұлғалы) ресурстары деп бөлінеді. Заттық ресурстар еңбек құралдары (жабдықтар, машиналар мен тетіктер, ғимараттар, көлік жабдықтары, тұрмыстық желі және т.б.) түрінде немесе еңбек заттары (отын, шикізат, жинақтаушы бұйымдар және т.б.) түрінде беріледі, сондай-ақ өнеркәсіп кәсіпорнының иелігінде ағымдағы қызметі мен өндірісті дамытуға арналған ақшалай қаражаты болады.

Еңбек ресурстары болып өндіріс үдерісіне қатысатын, кәсіби білімдері бар, жеке және рухани мүмкіндіктер жиынтығын құрайтын қызметкерлер.

Өндіріс үдерісіне қажетті заттық ресурстар кәсіпорынның өндірістік қорын құрайды. Еңбек құралы ретінде қызмет ететін қор бөлігі өндіріске ұзақ уақыт бойы қызмет көрсетеді және осы жағдайда өзінің табиғи нысанын сақтайды және өнімнің құнын бірте-бірте, бөліктерге бөле отырып ауыстырады, өнім тозған

жағдайда, кәсіпорынның негізгі қорын (білдектер, жабдықтар, көлік құралдары, өндірістік ғимараттар, ғимараттар және т.б.) жасайды [1].

Кез келген өндірістік кезеңде толығымен қолданылатын және толығымен өзінің құнын жаңа жасалған өнімге ауыстыратын қор элементтері айналым қорына (шикізаттың, материалдар мен отынның артық қорлары; аяқталмаған өндіріс, өндірісті дайындау шығындары, өнімнің жаңа түрлерін игеру, яғни болашақ кезең шығындары және т.б.).

Өндіріс үдерісін аяқтау үшін өнім тұтынушыға жеткізілуі тиіс, яғни айналыс фазасынан толық өтуі тиіс.

Айналыс аясындағы жабдықтар қосындысына айналымдағы қорлар (қоймадағы немесе жол үстіндегі дайын өнім, ақшалай қаражат және есеп-айырысу қаражаттары) жатады.

Өндірістік айналым нысандары мен айналым қорлары бірігіп кәсіпорынның айналым қаражатын құрайды.

Өндірістік ресурстарды жіктеудің екінші әдісі өнімді, жалпы ұлттық өнімді (жыл бойы мемлекетте өндірілген барлық дайын тауарлар мен қызмет көрсетулердің жалпы нарықтық бағасын) өндіріс факторларының жиынтық ресурсын қолдану нәтижесі ретінде ұсынады.

Бұл факторларға: өндірістік заттар, өндіріс факторлары, ресурстардың меншік иелері, өндіріс құралдарының меншік иелері, білімдері мен дағдылары жоғары еркін адамдар,

материалдар мен табиғи ресурстардың иелері.

Өнеркәсіп кәсіпорындарының ресурстарын жіктеуде қолданылатын факторлық әдіс:

а) оқытылған, бірлесіп жұмыс істеуге тексеруден өткен және бір өндірістік ұжымға жинақталып бос адамдардан ұйымдастырылған жұмыс күші;

ә) еңбек құралдары;

б) еңбек заттары.

Жоғарыда аталған әр фактордың меншік иелері табыс алуда, өнім шығару жөніндегі жұмыстардың жиынтық көлеміне үйлесімді атсалысуда бір мүддені көздеген.

Жоғарыда аталған факторлардың ешқайсысы ештеңені дербес шеше алмайды, толық өндіріс бойынша да, жеке өз бөлігі бойынша да бір-бірінің қатысуынсыз бұйым өндіре алмайды, атап айтқанда, бастапқы химиялық шикізатқа да, реагенттерге де, энергияға, катализаторға да алынған химиялық өнімнің қандай да бір бөлігін айырбастауға болмайды.

Тауарлар мен қызмет көрсетулер аты аталған факторлар ресурстарының өзара байланысы арқылы ғана жасалады.

Жіктеуге қатысты қарастырылған екі әдіс те өндірістік ресурстардың түрлері туралы түсінік береді, бірақ егер бірінші әдіс, ең алдымен, кәсіпорынның қарамағындағы жабдықтардың құрылымын көрсететін болса, екінші әдіс (ресурстарды өндіріс факторлары бойынша топтау) ресурстарды тек түр-түрге ғана бөліп қоймайды, сондай-ақ ресурстардың меншік иелерінің мүдделерін (олардың «дайын өнімге»

қосқан үлесін және тиісті табысты алудан күтетін нәтижелерін) көрсетеді, олай болса, біздің көзқарасымыз бойынша, осы кешенді әдіс тиімділікті өлшеу мақсаттарына толық жауап беруге тиіс.

Өндірісте экономикалық ресурстарды бағалаудың екі нысаны бар, олар – қолдану және тұтыну.

Қолданылған ресурстар болып өндіріс үдерісін жүзеге асыратын берілген шығындарды айтамыз. Оларға кәсіпорынның негізгі қорлары («капитал»), оның айналым қаражаттары («материал») және жұмыс күші – өндірісте жұмыс істейтін қызметкерлердің жиынтық саны («жанды еңбек») жатады.

Тұтынылған ресурстар дегеніміз өнімді өндіруге жұмсалатын жалпы ағымдық шығындарды қалыптастырады және осы шығындардың жекелеген элементтерін көрсетеді. Тиісінше жанды еңбекті тұтыну кәсіпорынның еңбекақы төлеуге жұмсалатын шығындарын, негізгі капиталды – өтелімге кететін шығындарды, материалдық ресурстарды – материалдық шығындарды сипаттайды.

Ресурстарды бағалаудың екі нысанын жүзеге асыру мүмкіндігін К. Маркс атап көрсеткен болатын, ол авансталған негізгі және айналым капиталының сомасына тең қолданылатын капиталды және өндірістің капиталистік шығындарына сәйкес тұтынылатын капиталды бөліп көрсетті. Е.Г. Либерманнның түсіндіруі бойынша, «шығындар» дегеніміз – «қозғалыстағы» ресурстар, ал ресурстар дегеніміз – «тоқтатылған шығындар».

1-кесте – Өндіріс шығындарының жіктелуі

Сыныптау белгілері	Шығындардың бөлшектенуі
Экономикалық элементтер Өзіндік құнның статьялары Технологиялық процестерге қатыстылығы Құрамы Өнімнің өзіндік құнына қатысудың тәсілі Өндірістік процестегі ролі Мақсатқа сәйкес жұмсау Жоспарға қатысу мүмкіншілігі Өнімнің көлеміне қатысы Шығу мерзімділігі Дайын өнімге қатысы	Шығындардың экономикалық элементтері Өзіндік құнның калькуляция статьялары Негізгі, қосымша Бірэлементтік, кешенділік Тікелей, жарнама Өндірістік, өндірістен тыс Жоспарлы, жоспарсыз Тұрақты, ауыспалы Күнделікті, бір жолғы Аяқталмаған өнімге кететін шығындар, дайын өнімнің шығындары

Тәжірибелік маңызды қалыпты және ауысатын шығындарды қарастыра отырып бөлу. Тұрақтылығы бар шығындарды осы кездегі уақыттар ішіндегі суммасы өнімді өндіру жә-

не оны сатудың мөлшерімен, құрылымдық жағдайда қалыптасады. Тұрақты шығындар деп келесілерді айтамыз: міндетті қарыздық ақылар, есептік төлеулер, ғимараттардың және

құралдардың амортизациясы, сақтандырушылық жарналарының және т.б. айтамыз.

Қазіргі заман экономисі А.Т. Засухин ресурстарды бағалауға ұқсас айқындамалық тұрғыдан қарайды: мақсаты жағынан бір кешенге біріктірілген өндірістік факторлар шығындық (ЗМ) және ресурстық (QM) сипаттамаға ие болатын өндірістік күшті құрайды. Экономикалық тиімділікті есептеуде нәтижелер шаруашылық айналымына енгізілген немесе тұтынылған ресурстардың шамасымен салыстырылады. Сондықтан тиімділікті бағалаудың нақтылығы көп жағдайда шығындар мен әртүрлі ресурстар шамасын анықтаудың дұрыстығына байланысты болады [2].

Ресурстар – ол белгіленген кезеңде кәсіпорынның қарамағындағы шаруашылық айналымына енгізілген өндіріс факторлары. Кәсіпорынның ресурстар құрамына: өндірістік және қаржылық ресурстарды жатқызуға болады.

Шығындар дегеніміз – өнімдерді дайындау және сату үдерісінде тұтынылған ресурстардың (өнімнің өзіндік құнын құрайтын) бір бөлігі.

Шығынды іске асыру дәрежесіне байланысты бір уақытты және ағымдағы болып бөлуге болады.

Уақытты шығындарды жылдар бойы өнім өндірумен және қызмет көрсетумен қажетті үнемі жұмсалатындықтан материалды шығындар мен еңбектілік шығындар деп ажыратамыз.

Бірауақыттағы шығын деп – өндірістік қорларды кеңінен қайта өндіруге, өндірісті техникалық тұрғыда жетілдіруге қажетті бірқатар жылдармен қаражаттандырылған материалды-техникалы құралдар деп ажыратамыз. Оларға жылдар бойы нәтижелік берумен байланысты ағымдағы шығындардың айырмашылықтарымен бірауақыттағы шығындарды, өндірістегі күштердің қолданыстарымен байланысты болғаннан кейін, әдеттегідей, бір жылдан артық нәтиже береді. Біржолғы шығындар өндірістік және капиталдық салымдарға бөлінеді.

Өндірістік шығындар іс-шараларды әзірлеуге байланысты ғылыми-зерттеу және жобалық-конструкторлық жұмыстар кешенін жүргізуге арналады.

Әлемдік тәжірибедегі шығындар мен ресурстарды жіктеу әмбебап жұмыс, одан шығындар мен ресурстардың төмендегі түрлері бөлінеді:

– жанды еңбек шығындары (жұмыс істелген уақыт, еңбекақы төлеу қоры);

– материалдық шығындар (шикізат, материалдар, отын мен энергия шығындары);

– өндірістік қорлар (негізгі өндірістік қорлар, айналым қорлары, айналыс қорлары);

– капиталдық салымдар, инвестициялар (негізгі қорлардың ұдайы өндірісін кеңейтуге жұмсалатын шығындар және айналым қорларының өсімі);

– табиғи ресурстар (жер, пайдалы қазба қорлары, ормандар, сулар);

– ақпараттық ресурстар (білім, ғылыми-зерттеу нәтижелері, өнертапқыштық және жаңашылдық ұсыныстар);

– экономикалық санат ретіндегі уақыт (жұмыс кезеңі, өндіріс уақыты, инвестицияларды тарату мерзімдері, жаңалықтар, жаңа техниканы енгізу).

Экономикалық тиімділіктің маңызы оның санаттарымен бірге экономикалық нәтижесінің жіктелуі, сондай-ақ шығындар мен ресурстар негізінде нақтыланады.

Тиімділік деңгейі туралы ақпараттың нақтылығы экономикалық нәтиженің жіктелуіне және тұлғалау нысандарына байланысты. Экономикалық нәтижені бағалау көрсеткіштері үш топқа бөлінеді: көлемді, соңғы және әлеуметтік нәтижелер.

Экономикалық нәтиженің көлемдік көрсеткіштері бастапқы көрсеткіш болып табылады және оған өндірілген өнім мен қызмет көрсетулердің табиғи және бағалық көрсеткіштері: табиғи өлшеуіштердегі өнім өндірісінің көлемі, жалпы тауарлық өнім, монтаждау-құрылыс жұмыстарының көлемі, өндеудің нормативтік құны және т.б. жатады.

Нәтиже көрсеткіштерінің келесі тобы басқарудың әртүрлі деңгейіндегі өндірістік-шаруашылық қызметінің соңғы нәтижелерін, нарық қажеттілігінің Бірліктандырылуын, өндірістің сапалы құрылымын көрсетеді. Оларға: ұлттық табыс, таза өнім, жалпы ұлттық өнім, пайда, өзіндік құнды төмендетуден түскен үнем, тиісті бағалармен сату көлемі, өндірістік күш пен қорларды қолданысқа енгізу, өнім мен қызмет көрсетулер сапасы жатады.

Көлемдік нәтижелер тиімділіктің сараланған көрсеткіштерін есептеу кезінде, ал соңғы экономикалық нәтижелер тиімділіктің қорытындылау (кешендік) көрсеткіштерін есептеу кезінде есепке алынады.

Тәжірибелік бөлім. Нарықтық қатынастарға жоғары дәрежеде құрылыс материалдарын шығаруды жүзеге асыратын «Жеңіс» ЖШС өзіндік капитал пайдалылығының динамикасын талдағанда, оның көрсеткіштерінде тұрақты және жалпылама өсу бағыттары бар. Бірақ ке-

зеңнің соңына қарай өзіндік капитал рентабельділігі минималды деңгейіне түсіп 0,3-ке теңелді. 2015 жылға қарай бұл көрсеткіштің төмендеу

себебі – кәсіпорын пайдасының өсу қарқыны жеткіліксіз болғаны мен өзіндік капитал көлемінің өсуі.

2-кесте – Тиімділік дәрежесі коэффициенті тәсілімен «Жеңіс» ЖШС көрсеткішін талдау

№	Көрсеткіштер	2014 жылы	2015 жылы
1	Жалпы капитал тиімділігі	0,19	0,18
2	Өзіндік капитал тиімділігі	0,33	0,30
3	Сатылымдар тиімділігі	0,18	0,16
4	Өндірістік қорлар тиімділігі	0,16	0,10

2-кестеде берілгендердің талдауы келесіні көрсетеді: сатылымдар тиімділігі төмендейді, бұл өнімнің өзіндік құнының өсуіне байланысты болды. Өнімнің өзіндік құны 2015 жылға қарай 8%-ке өсті. Сатылым тиімділігі 2014 жылы 0,18-ге тең болды, ал 2015 жылы – 0,16. Осыған қоса тиімділігі деңгейінің төмендеуі өнім өткізуден түскен табыс деңгейінің төменгі деңгейіне байланысты болды. Өткізуден түскен табыс деңгейі өз кезегінде сол уақытта нарықта қалыптасқан жалпы дағдарыстық өндірушілер саны өсіп, нәтижесіне кәсіпорын өніміне барлық бағалар төмендеді.

Өндірістік қорлардың тиімділігі де талдау кезеңінде төмендеді, оның максималды көлемі 2014 жылы 0,16-ға теңелді, ал минималды көлемі 2015 жылы 0,10-ға тең болды. Өндірістік қорлар рентабельділігінің төмендеуі негізгі және айналмалы қорлар көлемінің өсуіне, пайданың өсу қарқынының төмендеуіне байланысты болды.

Кәсіпорын рентабельділігінің көрсеткіштерін анықтағаннан кейін оның әр түрлі айналымдылық көрсеткіштерінің көмегімен кәсіби белсенділігін бағалау керек. Талдау нәтижелері 3-кестеде көрсетілген.

3-кестеде берілгендерді талдау барысында жалпы және өзіндік капиталдың айналымдылығының өсу бағыттары айқындалады, бұл кәсіпорынның жыл сайынғы пайдасының өсуіне байланысты. Айналымдылықтың минималды көрінісі 2014 жыл болды, максималды – 2015 жылы.

Кәсіпорын өнімдері өткізуден түскен табыстың өсу қарқыны жоғары болғандықтан, негізгі капитал айналымдылық коэффициенті өсті. Негізгі капитал айналымдылығы 2015 жылы максималды болды – 10,43, ал минималды көрінісі 6,08 болды. Айналымдылықтың түсуі кәсіпорынның негізгі капитал көлемінің өсуімен түсіндіріледі.

3-кесте – Кәсіпорынның кәсіби белсенділігінің көрсеткіштері

№	Көрсеткіштер	2014 жылы	2015 жылы
1	Капиталдың жалпы айналымдылық коэффициенті	22,9	5,17
2	Өзіндік капитал айналымдылық коэффициенті	5,19	8,70
3	Негізгі капитал айналымдылық коэффициенті	6,08	10,43
4	Қорлар мен шығындар айналымдылығының коэффициенті	21,09	31,11
5	Дайын өнім айналымдылығының коэффициенті	100,41	257,08
6	Дебиторлық борыштар айналымдылығының коэффициенті	15,56	25,37
7	Мобильді қорлар айналымдылығының коэффициенті	119,07	336,4
8	Кредиторлық борыштар айналымдылығының коэффициенті	30,67	50,40
9	Ағымдық активтер айналымдылығының коэффициенті	6,77	5,70

Кәсіпорынның ағымдағы айналымдары айналымдылығының талдауы нәтижесінде 2015 жылы бұл көрсеткіш 5,7 айналым санына жетіп, төмендегенін байқаймыз. Оның себебі – кәсіпорын мобильді қорлар көлемінің өсуі. Кәсіпорын активтерінің күрт өсуі 2015 жылы байқалды.

Әлеуметтік нәтижелер мен олардың экономикалық нәтижелерге ықпалы нақты сандық бағалауға келе бермейтінін, оларды жанама бағалаудың кеңінен таратылғанын, мақсаттардың сараланып отыратынын атап өткен жөн.

Ресурстарды немесе шығындарды қамту өз деңгейі бойынша ресурстардың немесе шығындардың бір түрін қолдану тиімділігін және ресурстардың немесе шығындардың барлық түрінің қолданылуын сипаттайтын жеке көрсеткіштерге бөлінеді.

Есептеу әдістемесіне қарай тиімділік көрсеткіштері шығындық және ресурстық болып жіктеледі. Тиімділіктің ресурстық көрсеткіштерін есептеу кезінде кәсіпорынның шаруашылық айналымына енгізілген ресурстар шамасы қатысады, ал шығындық көрсеткіштер – бағаланған объектіні сату кезінде жүзеге асырылған ресурстар шығынының шамасы.

Өз бағытына қарай іс-әрекеттер сыйымдылық және қайтарымдылық көрсеткіштеріне бөлінеді [3].

Қорытынды

Өндіріс тиімділігін арттырудың объективтік қажеттілігі кеңейтілген ұдайы өндіріс процесінің экономикалық мүддемен тікелей байланыстылығында. Дамудың қозғаушы басым күштерінің бірінен саналатын экономикалық мүдделер, өндіріс тиімділігінің артуына ынталандырудың ғылыми негізделген жүйесін ұтымды қолдану арқылы әсер етеді. Сонымен қатар, экономикалық мүдделер, ынталандыруды қоғамның заңдылықтарымен байланыстырып тұратын орталық буын болып табылады.

Еліміздің қазіргі және орта мерзімді дамуындағы негізгі стратегиялық ұстаным – экономикалық өсуді экстенсивтік емес, интенсивті, индустриалды-инновациялық факторлардың басымдылығы есебінен қамтамасыз ету. Бұл үшін еңбек уәжі мен оған ынталандырудың жаңа жүйесін қалыптастырудың нақты жолдары анықталуы қажет.

Алайда, экономикалық әдебиетте «еңбекке ынталандыру» мәнін анықтауда ортақ пікір қалыптаспаған. Ғылыми зерттеулерде «эко-

номикалық мүдделер», «қажеттілік», «ынталандыру», «материалдық ынталандыру», «уәж», «уәжділік» сияқты ұғымдар кеңінен қолданылады. Олардың мәні мен функционалдық мағынасы да бірқатар шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектерінде әртүрлі түсіндіріледі. Осыған байланысты, біз, «ынталандыру» категориясын нақтылауда бүгінгі заманға тән интеграциялық тәсілге сүйенуді, зерттеу шеңберінде тек экономикалық емес, сонымен қатар, тарихи, әлеуметтік-мәдени, құқықтық және саяси алғышарттардың да қамтылуы қажет деп санайтын экономистерді қолдаймыз.

Қоғамның басты өндіргіш күші, ең алдымен адам ресурстары. Демек, ынталандыру ұғымы олардың мүддесіне тікелей қатысты түсінік, яғни еңбекке талаптандыру уәжі болып табылады. Өз кезегінде, «еңбекке ынталандыру» дегеніміз қажеттіліктің кешенді жүйесі, адамдардың іс қабілетін дамытудың күшті құралы.

Экономиканы ынталандыру кезінде ынталандыруға қарағанда кең мағыналы категория. Экономикалық жетілдіру – адамдардың заттарының әрі табысты еңбекке тартатын, олардың мүдделік белсенділігін арттырудың әртүрлі үрдістері мен әдістерін қамтиды. Сонымен, экономикалық ынталандыру дегеніміз өндірістік қатынастар субъектілерінің мүмкіндіктерін толығымен пайдалану мақсатында қолданылатын, олардың экономикалық және әлеуметтік жауапкершіліктерін нықтайтын материалдық және материалдық емес тетіктердің жиынтығы.

Нарықтық қатынастар жағдайындағы шаруашылықты тиімді жүргізудің ынталандыру жүйесі өнімді еңбек қызметіне талаптандырудың тағы бір тобын анықтайды, олар басқарушылық және қалыпты болып жіктеледі.

Экономикалық ынталандырудың қазіргі индустриядан кейінгі жағдайында құндық бағдарлар мен қажеттіліктер, қызметкерлердің еңбек белсенділігінің даму барысындағы оңды өзгерістер мұқият ескерілуі тиіс. Бұлар:

- материалдық ынтаны тұлғаның өзі іске асыруы, зияткерлік әлеуетті дамыту, адамның шығармашылық қабілеттері мен білімін үдету;

- өнімді еңбек пен мол табыстың кепілі – жұмыскерлердің іскерлік қабілеті мен біліктілігін арттыру;

- барынша көп тұтынудан гөрі, өмір сүру мен еңбек қызметінің әлдеқайда жоғары сапасын қамтамасыз етуге бой ұру, қазіргі заманғы жаңа ынталар жүйесіндегі өзін-өзі дамытудың басыңқылығына ден беру;

– сапалы экономикалық өсімге қол жеткізуде еңбек белсенділігін ынталандыру міндеті қызметкердің еңбекке негізделген басым уәждерімен, әлеуметтік қажеттіліктерді Біріктандырумен сипатталады, демек материалдық ынталандыруда әлеуметтік фактордың ролі арта түседі.

Қазақстан Республикасының жедел дамуына, сондай-ақ өндірістің өнімділігіне экономиканың қазіргі жағдайы, яғни трансформация (түрлену) процесі әсер етіп отыр. Кез келген өтпелі кезеңнің негізгі белгілері: бұрынғы және жаңа жүйе элементтерінің қатар жүруі, қарама-қайшылықтың ерекше көрінісі – бой көтере бастаған және ескірген экономикалық механизмдер мен тетіктердің арасындағы сәйкессіздіктер, тұрақсыздық.

Әлеуметтік-экономикалық дамудың қазіргі кезеңінде экономиканы құрылымдық тұрғыдан қайта құру қажеттілігі кәсіпкерлікті жедел дамыту есебінен нақты іске асырылады.

Кәсіпкерлік, дербес, ізденімпаз әрекетке дайын, мол табыс көзіне ұмтылуға қабілетті,

іскер адамдар қатарының көбеюін қамтамасыз етеді. Өндіріс тиімділігін ынталандыру механизмі тұрақты экономикалық өсімге, халықтың барлық топтарының материалдық жағдайын жақсартуға, бәсекеге қабілеттілікке, елдің ұлттық қауіпсіздігін сақтау ұсталымын орындауға бағытталуы қажет. Біздің ойымызша, өндіріс тиімділігін экономикалық ынталандыруды мынандай белгілермен сипаттауға болады:

– экономикалық өсімнің тұрақты қарқыны, оның сапалық сипаты;

– өндірілген тауар сапасының артуы және оның отандық, әлемдік нарықты бәсекеге қабілеттілігінің өсуі;

– халықтың материалдық жағдайы мен әлауқатының жақсаруы;

– жаңа технологияларды меңгеру, ғылыми және инновациялық қызмет әсерінің күшеюі, адам капиталын нәтижелі қолдану;

– басқару тиімділігін арттыру нәтижесінде өндірістік ресурстарды пайдалануды үнемдеу, еңбек өнімділігін ынталандыру.

Әдебиеттер

- 1 Қуанышев М.С. Қазіргі экономика негіздері. – М.: Қаржы және статистика, 2013, 368 бет.
- 2 Котлер Ф. Маркетинг негіздері. – М.: Білім, 2015, 64 бет.
- 3 Козленко Н.И. Нарық және кәсіпорын. – М.: Агропромиздат, 2014, 64 бет.

References

- 1 Kuanyshev M.S. Qazirgi jekonomika negizdepi M.: Qarjy zhane statistika, 2013 zh., 368 bet.
- 2 Kotler F. Marketing negizdepi. M: Bilim, 2015 zh., 64 bet.
- 3 Kozlenko N.I. Naryk zhane kәsipopyn. M.: Agropromizdat, 2014 zh., 64 bet.